

A l'època barroca molts elements escenogràfics eren incorporats als actes de culte o de devoció popular que es celebraven a les esglésies.

A Santa Maria de Mataró destacaven especialment els muntatges fets durant la Setmana Santa i el Novenari d'Ànimes. A l'església de Santa Anna, l'escenografia de la Mare de Déu de Montserrat perdurà fins als anys cinquanta d'aquest segle.

Rafael Soler i Fonrodona, membre de l'Equip del Museu Arxiu, ho explica i documenta tot seguit.

LA INFLUÈNCIA DE L'ESCENOGRAFIA TEATRAL BARROCA EN ELS ESPAIS SAGRATS. UNS EXEMPLES A MATARÓ

En temps del barroc, molts dels efectes elaborats per a l'escena s'utilitzaren en la construcció de retaules i, de manera especial, en obres efímeres, pintades sobre tela o cartró, o, fins i tot en els absis i parets de les esglésies, per a figurar retaules mentre es preparava la construcció definitiva d'un retaule de marbre o de fusta daurada i policromada.

A més, a les esglésies, en determinades solemnitats, tot i tenir construït el retaule, s'empraven perspectives i altres efectes escènics per tal de destacar la importància de la celebració. A Mataró, concretament, sabem que l'any 1772 amb motiu de l'arribada de les relíquies de les santes Juliana i Semproniana, els germans Carles i Francesc Moretó, que aquell temps residien a la ciutat perquè construïen el retaule de l'altar major de Santa Maria, muntaren una «prespectiva» al presbiteri i una ornamentació en les pilastres de l'església. De tot aquest muntatge s'han conservat unes pintures sobre cartró, amb escenes de les vides de sant Cugat i de les Santes, que han estat comentades i exposades en diverses ocasions i actualment es poden veure a la secció de les Santes del Museu Arxiu de Santa Maria.¹

De la mateixa manera, també a Santa Maria de Mataró, l'espectacularitat de l'exposició eucarística amb motiu de la devoció de les Quaranta Hores es posava de manifest amb el «Manto Reial», que ocultava el retaule, per tal de donar una major

Monument del Dijous Sant a Santa Anna (1926?).

MASMM. Arxiu d'Imatges.

Fotografia Col·lecció Francesc de P. Enrich i Regàs.

Monument de la basílica de Santa Maria (1960?).
MASMM. Arxiu d'Imatges. Fotografia Masachs.

i apareixien els celebrants presentant als fidels la Vera Creu per a la seva adoració, mentre es cantava l'himne «Vexilla Regis».³

Recordem igualment l'espectacularitat dels «monuments», que el Dijous Sant es muntaven en totes les esglésies de la ciutat, ornats amb profusió de ciris, flors, palmes i palmons, que eren visitats per les famílies «seguint monuments», com es deia. L'advocat Josep Gualba, en el seu diari, el dia 26 de març de l'any 1875 diu textualment:

«Este año hay otra iglesia para visitar y es la de las Hermanitas de los Pobres, donde se formó una especie de montaña figurando el Calvario, al extremo de la cual (a la altura del camaril) había una especie de gloria formada de nubes y en el fondo una tela de color rosado, en cuyo sitio estaba colocada la sagrada forma. Por el camino que formaban las montañas, en el que había colocadas varias cruces (que recordaban el via crucis), ha subido el sacerdote y bajado para tal colocación. En las demás iglesias nada ocurrió notable en comparación con los años anteriores, a no ser la mucha animación, a que ha contribuido, sin duda, el ser hoy día festivo. La poca guarnición libre de servicio pasa a visitar los sagrarios»⁴

visibilitat a la custòdia, el «sol» que presentava el pa eucarístic a l'adoració dels fidels. Aquest tema el tractarem als *FULLS 23*.²

A Santa Maria de Mataró destacaven també els muntatges escenogràfics fets durant la Setmana Santa i el Novenari d'Ànimes, a primers de novembre. I l'escenografia barroca, estable, és plenament incorporada a la capella dels Dolors.

Però la darrera manifestació escenogràfica en actes de culte de les esglésies mataronines va ésser a Santa Anna, en les festes quinquenals de la confraria de la Mare de Déu de Montserrat, i perdurà fins a època molt recent.

Ho explicarem tot seguit.

LA SETMANA SANTA.

Les commemoracions dels dies sants eren ocasió propícia per acompanyar les celebracions amb efectes escenogràfics, que ajudaven a commoure els fidels que hi participaven. Durant la Setmana de Passió es tapaven amb un vel morat les imatges de l'església i a l'altar major es col·locava el vel blanc anomenat popularment el «bacallà». A l'hora de vespres s'aixecava el vel

Com a contrast, en la celebració de l'Ofici de Tenebres (així s'anomenava en aquell temps la litúrgia de les Hores dels dies sants), al final de cada salm, s'apagava un ciri del «tenebrari»⁵, enfosquint progressivament l'església, fins a arribar a un sorollós final, amb les matraques i fasos, que evocaven el terratrèmol que succeí a la mort de Crist, acte que en llenguatge popular s'anomenava «picar els fasos» o «matar jueus».

El Divendres Sant es muntava a l'altar major una perspectiva que representava la muntanya del Calvari, amb el Sant Crist de l'Agonia de la confraria de les Ànimes, les figures dels dos lladres, i les imatges vestides de Maria, Joan i Maria Magdalena. Passada l'hora de la mort de Crist restaven a la muntanya les creus soles, amb el llenç penjat a la central i les escales del davallament.

El Dissabte Sant al matí s'anticipava la celebració de la Pasqua —per això era anomenat Dissabte de Glòria— i a les nou del matí, en el moment de commemorar la Resurrecció, s'obria

La «Muntanya del Calvari» muntada l'any 1925 (?) a l'altar major de la basílica de Santa Maria.

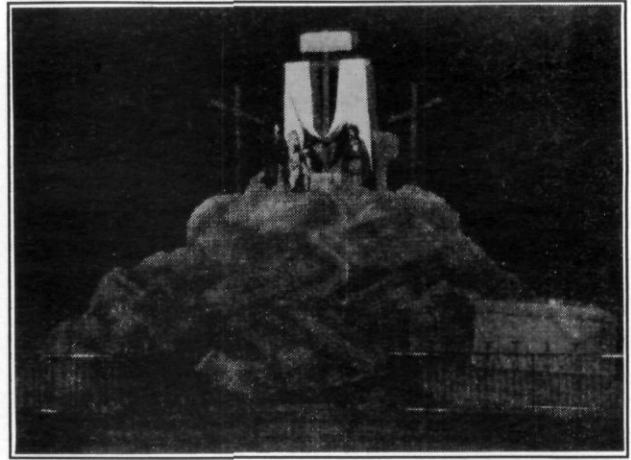
MASMM. Arxiu d'Imatges. Fotografia M. Boter. *Diari de Mataró*. Col·lecció Francesc de P. Enrich i Regàs.

la muntanya i pujava lentament la imatge de Crist Ressuscitat, imatge que es venerava a l'altar major el Diumenge Pasqual. Es tocava l'orgue i ressonaven les campanes que havien restat mudes mentre Jesús era al sepulcre. Es treien els vel·ls morats que cobrien els retaules, tornant a l'església l'aspecte festiu. D'aquesta forma espectacular es representava plàsticament la resurrecció de Crist.

EL NOVENARI D'ÀNIMES

En el segle XVII tingueren un gran esplendor els cultes en sufragi de les ànimes del Purgatori. La confraria d'aquest nom fou erigida l'any 1749⁶, encara que abans ja existia com a institució «el bací de les ànimes». La persona que se n'encarregava —el «baciner»— tenia cura de celebrar sufragis per les ànimes del Purgatori, amb càrrec al que recollia a les captes.

Els administradors del «bací» ja havien fet construir l'altar propi que trobem citat en la visita pastoral de l'any 1683. El contracte pel daurat del retaule, signat l'any 1690⁷, ens assenyala com a testimonis els escultors Antoni i Marià Riera, cosa que ens fa creure que foren els seus constructors. Aquest retaule subsistí fins que fou cremat el 6 d'octubre de 1934, en l'intent de calar foc a l'església de Santa Maria. Reconstruït poc després, fou destruït novament l'any 1936.

La «Muntanya del Calvari», decorat que es muntava el Divendres Sant davant l'altar major de la basílica de Santa Maria.

Fotografia publicada a *Pensament Marià*, Setmana Santa de 1931, amb aquest peu:

«El Divendres Sant a la tarda, la Basílica de Santa Maria pren un aspecte particularíssim, romanalla del gust per a la solemnitat espectacular d'una generació no gens llunyana. La ingènua escenografia de la muntanya del Calvari, amb els seus jocs de clars i obscurs, amb el Crucificat en les primeres hores i les Santes Dones després, fa més punyidores les tradicionals prèdiques de les set paraules».

En erigir-se la confraria del Sant Nom de Maria i les Ànimes del Purgatori, li fou confiat tot el que es referia a aquesta devoció i també els túmuls i l'ornamentació que es posava a l'església en els funerals.

La principal devoció que practicava la confraria era el Novenari d'Ànimes, que començava en la festivitat de Tots Sants. L'església es guarnia amb draps negres i a l'altar major es muntava una perspectiva amb una representació escènica del purgatori.

La documentació de la confraria es conserva al Museu Arxiu. En el «Llibre d'Entrada», anys 1756-1979⁸, s'hi troba un inventari, datat el 10 de desembre de 1756, del qual destaquem:

«12 ànimes de vulto que serveixen per lo Altar Major en lo temps del Novenari.

16 fochs, o llamas, també de vulto.

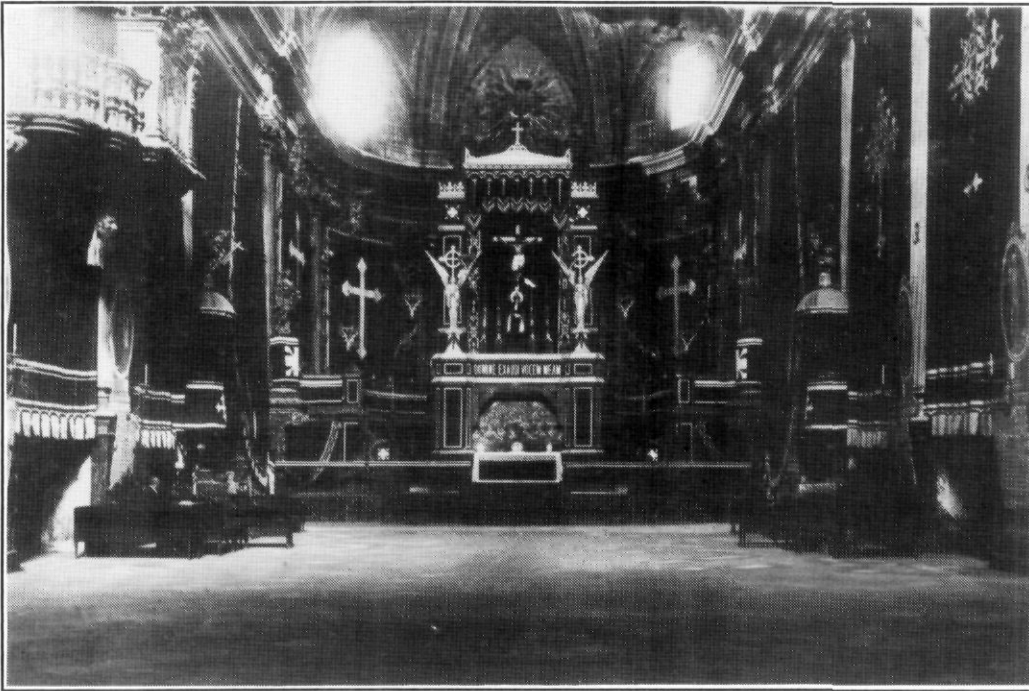
Un Cristo de vulto, gran, i la Verge que es posa al peu de la creu del Novenari.

4 salamons, amb quatre palmatòries quiscun, de cartró platejat, 2 corriolas de fusta, dos pessetas de corda prima per aguantar los salamons.

Dos pessas de corda de cànem, de 14 canas quiscuna. Tot lo entoldament del presbiteri y cor, de bri negre, amb una faxa de tela de color de aroma a manera de galó, dividit en vuyt pessas.

Vuyt pessas de fusta de poy, compostes, amb botonets de fusta per a compondre lo entoldament. Deu calaveras pintadas sobre cartró per posar a les pilastras, ab son peu de fusta.

Los draps o bayeta per a guarnir la trona en temps de Novenari.»

La basílica de Santa Maria, amb la decoració pròpia dels dies del Novenari d'Ànimes. Es cobrien amb draps negres el retaule, els grans quadres del presbiteri, totes les baranes i les capelles laterals. A les pilastres es posaven uns òvals, amb uns esquelets pintats, i a sota inscripcions al·lusives. Al centre, darrera l'altar, una mena d'escenari on en diversos plans eren representades les ànimes del purgatori, convenientment il·luminades, imitant el foc.

MASMM. Arxiu d'Imatges. Fotografia Francesc de P. Spà i Salarich.

Ben pocs anys després, en la reunió de l'any 1758⁹, es manifesta aquest desig:

«que los actuals administradors, si se los apareix, per lo major llumint de Novenari, pugan fer novas perspectives del Purgatori y entoldar las parets del presbiteri.»

No es devien portar a terme aquests propòsits, i l'any 1784 s'insisteix:

«a major lluhiment del adorno de la Iglésia en lo Novenari de Ànimas que fa dita Confraria, pugan gastar lo necessari per anar cubrint lo círcul de la Iglésia, tant los presents administradors, com los esdevenidors, fins a tenirlo complert»

Fins a l'any 1818 no es prengué l'acord següent:

«Se ha result ferse la Prespectiva del Purgatori, segons lo plan que han presentat los administradors passats y actuals, fet per lo mestre de dibuix, ajustat per lo preu de 75 lliures, y a Ignasi Caballol, fuster, per 50 lliures, que fan 93 lliures, 15 sous, comprès lo present any, ab la condició que hauran cobrat los dos a proporció que vagin entrant fondos a la Confraria»

També per ajudar a recollir els «fondos» necessaris, s'acordà:

«que un subjecte los havia demanat si volian vendre las ànimas de l'antecedent Purgatori y, a pluralitat de vots, se ha result que los administradors los vengan, de que faig fé.»

El pas dels anys degué anar envellint aquesta segona «prespectiva» i les cortines per endolar l'església, i entre els anys 1882 i 1883 es construeix de nou tota la decoració del Novenari i s'estrenen:

«nuevas cortinas y un nuevo aparato llamado purgatorio ... hecho por el inteligente ingeniero Sr. Abril»¹⁰

«haciendo por primera vez uso del nuevo aparato ya construido, según el plano aprobado»

Segons els comptes, es varen gastar 1.014 canes de bri, per un import de 5.323 rals. Es varen pagar al pintor 1.000 rals i a Geroni Soler l'import del «boceto presentado». Faltant encara per satisfer els honoraris de l'enginyer o arquitecte, es gastaren en total 17.416 rals.

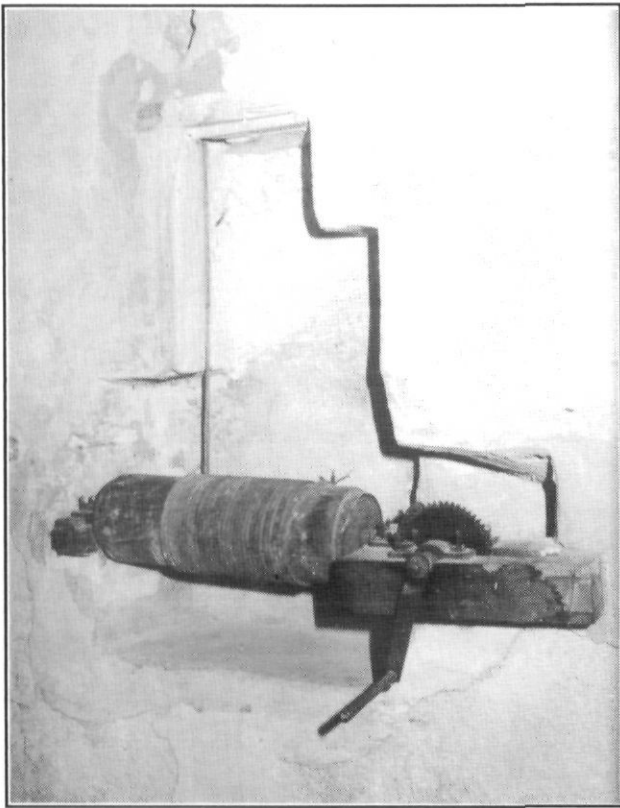
Aquest decorat, el tercer que coneixem, subsistí fins a la destrucció de l'any 1936, però en tenim una bona fotografia feta pel farmacèutic Sr. Francesc Spà i Salarich. Jo mateix recordo l'efecte que feia l'església amb el muntatge i, especialment, la representació del purgatori, amb les ànimes il·luminades pel foc, en una mena d'escenari que es muntava darrera l'altar col·locat al presbiteri de la basílica.

Aquesta perspectiva, amb l'escena del Purgatori i a la part superior el Sant Crist de l'Agonia i la Mare de Déu dels Dolors, amb el dossier que els cobria, tapava la visió del retaule i unes cortines negres ocultaven els quadres de les San-

tes, l'ornamentació i les baranes dels cors, de les trones i del presbiteri, cosa que representava un canvi total en l'aspecte de l'església; tota ella era endolada.

LA CAPELLA DELS DOLORS.

Hem vist com l'escenografia teatral barroca influí en les construccions efímeres o desmuntables, pròpies de les cerimònies dels segles xvii i xviii, però aquestes tècniques passaren també a les construccions estables, condicionant la seva arquitectura i decoració.

Torn del manifestador de l'altar dels Dolors de la basílica de Santa Maria.

MASMM. Arxiu d'Imatges. Fotografia Miquel Sala i Girbal.

La capella dels Dolors de la basílica de Santa Maria, amb les pintures de Viladomat, és un exemple de la influència de l'escenografia barroca en els espais sagrats. Sota la mesa de l'altar veiem el que s'anomenava una «palitera», que conté diversos «pàlits» o frontals, amb diferents dissenys i colors litúrgics, que podien alternar amb el «pàlit» pintat per Viladomat.

A cada costat del presbiteri, junt a les pilastres, unes portelles dissimulades donen pas a unes conductes ocults en l'interior dels murs, pels quals passaven les cordes que, per mitjà d'unes polit-

ges encara existents, servien per tancar les cortines de les finestres de la capella per a poder-la enfosquir en determinades cerimònies.

El manifestador de l'altar té un teló, amb la figura de Crist mostrant el pa eucarístic, que es pot baixar per a col·locar-hi la custòdia i pujar per ocultar-la. Aquest teló s'acciona per un torn col·locat darrera l'altar. Un altre torn, més gran, permetia elevar i baixar el teló que tancava la fornícula amb la imatge vestida de la Mare de Déu dels Dolors. Aquest teló, una de les més belles pintures d'Antoni Viladomat, del mateix tema que la imatge, actualment està col·locat en un marc i situat en el mur de la basílica davant mateix del portal de la capella. Fa molts anys que el van treure del seu lloc perquè el desgast de les guies, la cera i l'aigua de les flors, malmetien la tela.¹¹

La tècnica teatral de l'accionament del teló devia causar en els fidels una expectació semblant a la dels assistents a un teatre quan s'aixeca el teló, mostrant els decorats, ocults fins al moment de començar la funció.

S'han conservat també a Santa Maria els telons que hi havia als altars de la Puríssima i de sant Josep, obra del mateix pintor Antoni Viladomat.

Pintura de les llunetes de la Capella dels Dolors, en la qual es dona l'aparença d'unes balaustrades i arcs que amplien l'espai arquitectònic.

Fotografia Toni Canal.

Si el teló de la capella dels Dolors s'hagués conservat al seu lloc, podríem gaudir de la visió de la tela de Viladomat en la seva situació primitiva i, alternativament, contemplar la devota imatge de la Mare de Déu.

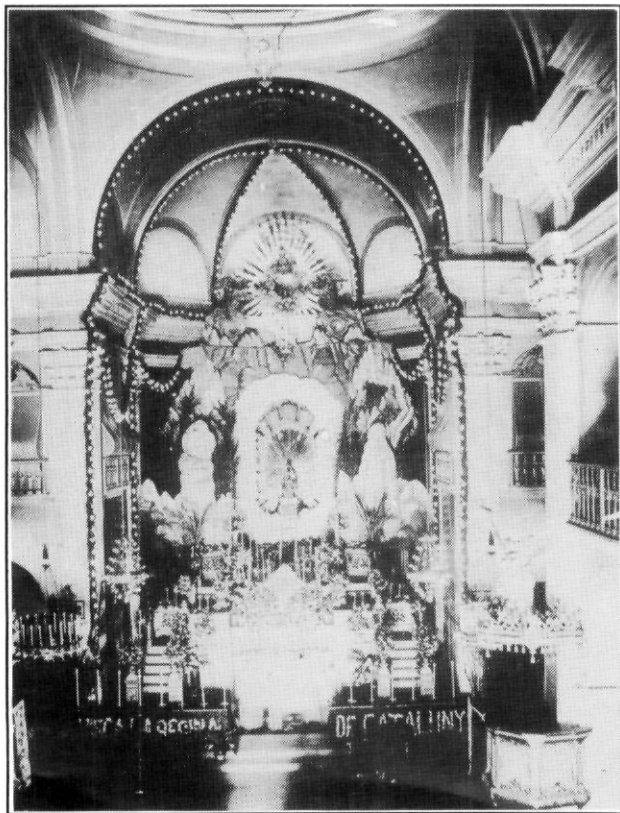
La pintura mural de la capella amb el «tromple a l'oeil», tècnica característica dels decorats teatrals, ens demostra clarament la influència, o potser l'autoria, del pintor de la cort de l'arxiduc Carles, pretendent a la corona d'Espanya, Ferdinando Galli, dit *Bibierna*, amb qui havia col·laborat Viladomat.¹²

Galli fou l'autor dels decorats de les òperes que es representaren a Barcelona, mentre hi residia l'arxiduc. Havia tingut a Viladomat com a col·laborador en la pintura de les voltes de l'enderrocada església de Sant Miquel a Barcelona. Com que no n'ha restat cap testimoni gràfic, no és possible d'establir comparacions.

La capella dels Dolors, a més del seu valor artístic, és un testimoni sociològic de la religiositat del segle XVIII.

Església de Santa Anna. Festes quinquennals de la Confraria de la Mare de Déu de Montserrat (1921?). Simulacre dels pics montserratins muntat sobre les estructures del «Monument», amb les escales per accedir al besamans de la Santa Imatge. A la barana del presbiteri, feta amb flors, la inscripció «Visca la Regina de Catalunya».

MASMM. Arxiu d'Imatges. Fotografia família Adan i Ferrer.

ESGLÉSIA DE SANTA ANNA.

El ja esmentat advocat Josep Gualba, en la seva crònica¹³ ens descriu les solemnitats del «Mes de Maria» a l'església de les Escoles Pies. En les anotacions del 4 d'abril de 1875, ens explica que una persona havia donat 100 duros per les despeses de decoració en la celebració d'aquesta devoció, la qual cosa el fa dir:

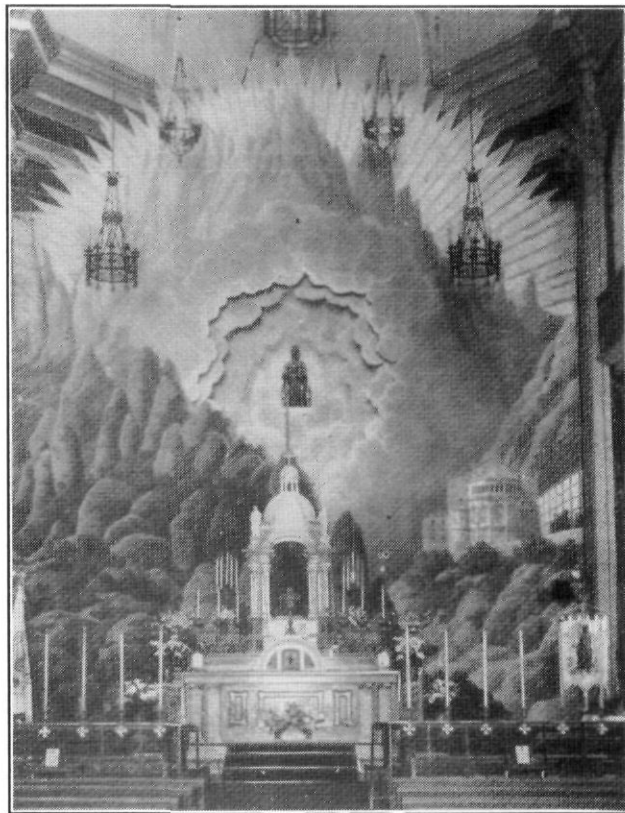
«Tal vez esta limosna dádiva dará ocasión a adornos y gastos que contribuyan a quitar de tales fiestas su verdadero carácter, cual es armonizar la megestad del templo con la función que se celebre, la que no por ser festiva reclama decorados ni adornos que sean más propios de un teatro que de un templo.»

Succeí tal com havia previst. En el seu diari, el 30 de maig, ens descriu la complicada escenografia que s'havia muntat, cosa que pel seu interès també transcrivim:

«Hoy domingo terminan en la iglesia de Santa Ana las funciones del mes de María. Aparece cambiado algún tanto el altar con motivo de tenerlo preparado para el besamano a la Virgen.»

Decoració representant la muntanya de Montserrat a l'església de Santa Anna, en les festes quinquennals de la Confraria de la Mare de Déu de Montserrat (1956).

Fotografia Masachs. Publicada a *Mataró*, 28 abril 1956.

Al terminar los cantos de despedida por los ángeles que se elevan entre nubes ofreciendo su flor a la Virgen, otra nube se levanta haciendo desaparecer de la vista de los concurrentes a la Virgen y a los ángeles; acto continuo desaparece otra nube colocada a punto a propósito para descubrir otra Virgen que figura como la anterior apareciendo de nuevo en lugar que permita a los devotos besar su mano y la de su hijo. Esta Virgen viene iluminada por la luz *Drumont*¹⁴ que se dirige a ella desde el órgano. Duró tres cuartos de hora el acto del besamano y viéronse mezclados hombres y mugeres de todas las clases de la sociedad sin que durante la función ocurriera el menor desorden»

La representació es repetia cada dijous i cada diumenge del mes de maig i, l'any següent (1876), ens indica que hi havia un gran *alboroto* els dijous, dia en què hi acudia la gent a la sortida de les fàbriques, fins a l'extrem de no poder entrar al temple.

En la mateixa església fou fundada l'any 1881 la confraria de la Mare de Déu de Montserrat i cada cinc anys es commemorava la fundació amb les anomenades festes quinquennals.

A la base de l'estructura del «Monument» es muntava un simulacre de les muntanyes de Montserrat, col·locant al centre la imatge de la patrona de Catalunya. Després de la funció, per mitjà d'uns carrils, es baixava la imatge fins al replà de les escales i els fidels podien accedir a besar-la.

Destruïts aquests elements l'any 1936, després de la guerra seguí aquesta tradició i es muntà un magnífic decorat representant una glòria amb núvols que emmarcava la imatge sobre les muntanyes de Montserrat. Al costat dret hi havia representat el monestir, amb el cambril de la Mare de Déu.

La decoració de la Mare de Déu de Montserrat a Santa Anna fou la darrera representació a Mataró del culte escenogràfic, herència dels temps del barroc. L'última fotografia publicada és la de les festes de l'any 1956.

* * *

En el temps que els fidels no comprenien el sentit de les paraules del celebrant ni les lectures bíbliques, que es feien en llatí, la pastoral de l'església adoptà aquestes formes escenogràfiques per tal d'atreure i commoure els fidels, assegurant la seva assistència als actes de culte i la seva participació.

Si ho hem evocat és per un sentit històric, no perquè les enyorem ni per promoure la seva restauració. Avui s'han posat a l'abast dels qui hi participen els textos litúrgics i bíblics, d'un valor molt superior als actes espectaculars.

El fet que alguns pretenguin avui de fomentar aquests actes propis de l'escenografia barroca, que entre nosaltres ja havien estat superats, s'allunya de la línia pastoral proposada pel Concili.

Rafael Soler i Fonrodona

NOTES.

- 1.- Museu Arxiu de Santa Maria. Mataró (MASMM). Catàleg de l'exposició «Carles Moretó - L'escenografia barroca a Santa Maria de Mataró» (1994).
- 2.- RAFAEL SOLER I FONRODONA, «Alguns aspectes de la religiositat del barroc», *FULLS del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 23 (Mataró, juliol 1985).
- 3.- JOAN MISSER, «El bacallà i els papus», *XIII Sessió d'Estudis Mataronins* (Mataró 1997).
- 4.- FRANCESC COSTA I OLLER, *Josep Gualba, Cronista de Mataró 1873-1876*, col·lecció Caps de Bou núm. 3, Patronat Municipal de Cultura - Editorial Altafulla (Mataró 1985).
- 5.- El tenebrari és un canelobre triangular, amb quinze ciris, que s'usava en les Maitines i Laudes del Dijous, Divendres i Dissabte Sants, fins a la darrera reforma litúrgica.
- 6.- La confraria fou erigida amb el títol de «Confraria del Sant Nom de Maria i les Ànimes del Purgatori», però és coneguda com a «Confraria de les Ànimes».
- 7.- LLUÍS FERRER I CLARIANA, *Santa Maria de Mataró. La Parròquia. El Temple*, vol. II (Mataró 1971), p. 125.
- 8.- MASMM, Esg. 7, Confraria de les Ànimes, F 15009, «Llibre d'Entrada 1756-1979».
- 9.- MASMM, Esg. 7, Confraria de les Ànimes, F 15003, «Llibre de deliberacions de la Confraria de las Santas Ànimas del Purgatori», folis 13, 50, 86, 133 i 135.
- 10.- Joan Abril i Guanyabéns (1853-1940), arquitecte mataroní, exercí la seva activitat a Tortosa; fou arquitecte diocesà i com a arquitecte municipal treballà en la construcció del Mercat Central. Fou amant de l'arqueologia i fundador del Museu. També es dedicà al periodisme iniciant la publicació del setmanari *La Veu de la Comarca*. Morí a Tortosa, essent director honorari del Museu Arqueològic.
- 11.- En la restauració de la Capella dels Dolors, feta a començaments de segle, intervingué el pintor mataroní Josep Vinardell i Rovira (1851-1918). Pintà un nou teló que representava també «La Pietat», en substitució del de Viladomat que s'havia tret del lloc per assegurar la seva conservació. Aquest teló subsistí fins a la restauració dels anys seixanta, ja que no es considerà convenient d'exposar en un lloc tan destacat una pintura que no era d'Antoni Viladomat. Actualment aquest teló, amb les guies corresponents, es conserva a la sacristia major de Santa Maria.
- 12.- J. FONTANALS DEL CASTILLO, *Antonio Viladomat*, cap. III (Barcelona 1877).
- 13.- COSTA I OLLER, *Josep Gualba...*, op. cit, p. 130.
- 14.- La llum *Drummond* s'obtenia amb una combinació de calç, hidrogen i oxigen. El seu inventor fou l'enginyer anglès Thomas Drummond.

Agraïm al Dr. Juan Miguel Muñoz Corbalán, del Departament d'Història de l'Art de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, les seves orientacions i la bibliografia sobre aquest tema.